

Карабеков К. Ч., Акматов Ө. С.

НЕОПОЗИТИВИЗМ – БАТЫШ ФИЛОСОФИЯСЫНЫН АЖЫРАГЫС БӨЛҮГҮ КАТАРЫ

Карабеков К. Ч., Акматов Ө. С.

NEOPOSITIVISM AS AN INTEGRAL PART OF WESTERN PHILOSOPHY

K.Ch. Karabekov, O.S. Akmatov

NEOPOSITIVISM AS AN INTEGRAL PART OF WESTERN PHILOSOPHY

УДК: 141.319.8

Макалада позитивизмдин өзгөчөлүктөрү жана анын үч деңгээли илимий-концептуалдуу талдоого алынды.

Негизги сөздөр: позитивизм, сциентизм, эмпирикалык, теоретикалык, верификация.

В статье анализируются особенности позитивизма, и его три уровня в научно-концептуальном плане.

Ключевые слова: позитивизм, сциентизм, эмпирическое, теоретическое, верификация.

The article analyzes the features of positivism, and its three levels in scientific and conceptual terms.

Key words: positivism, scientism, empirical, theoretical, verification.

XX кылым адамзаттын өсүү, өнүгүүсүндөгү кайталангыс бурулуш болуп кала берет. Каралып жаткан кылымда эсте кала турган окуялар, ачылыштар, инсандар орун алышты.

XX кылым көп түрдүү илимий ачылыштарга, социалдык утопияларга, ийгиликтерге, ошондой эле ишке ашпаган иллюзордук “Көпөлөк” ойлорго бай болду. Ошону менен бирге каралып жаткан кылымда көп түрдүү философиялык көз караштар жаралды, алардын кээ бирлери эстен чыгып изи калбады, башкалары биз менен жашап, коомго, инсанга таасир тийгизип турушат. Аларга неопозитивизм, прагматизм, экзистенциализм киришет. Азыркы Батышты үйрөнүү үчүн жогоруда белгиленип кеткен философиялык көз караштар менен таанышып алуу ар бир маданияттуу, билимдүү адамдын зарыл иши болуш керек.

XX кылымдын философиясы өткөн чактын философиялык ойлорунун уландысы деп каралышы орундуу ой болуп саналат. XX кылымдагы Батыш философиясынын эң бир маанилүү жактарынын бири болуп, анын илимге, таанып билүүгө болгон позитивдүү ойлорудур. Ушундай илимге болгон мамиле экзистенциалист К.Ясперске да тиешелүү десек адашпайбыз.

Неопозитивизмдин көп эле өзгөчөлүктөрүн анализдөөдөн мурун позитивизмге токтолуп кетүү зарыл. Позитивизм XIX кылымдын 30-жылдары кээ

бир батыш өлкөлөрүндө пайда болгон күндөн тартып эле философия менен жеке илимдердин ортосундагы маселеге өзгөчө көңүл бурган. Позитивисттердин түшүнүгү боюнча тышкы кубулуштар, процесстер жөнүндө позитивдүү билимди, башкача айтканда маанилүү жана маңыздуу маалыматтарды бир гана жеке илимдердин каражаттары менен алынат. Философия тышкы чөйрө жөнүндө маанилүү жана маңыздуу билимди өзүнүн күчү менен ала албайт, мындай маалыматты жогоруда айтып кеткендей жалаң гана жеке илимдердин кудурети менен адам баласы топтойт. Мындайча айтканда позитивизмдин ой жүгүртүүсү боюнча философия кубулуштар, процесстер жөнүндө маанилүү, маңыздуу билимди, маалыматты чагылтууга кудурети жетпейт, андан (философиядан) маанилүү билимди күтүү туура эмес, өзүн-өзү алдоо менен барабар деп эсептейт. Позитивизмдин жеке илимдер жөнүндөгү ойлору түздөн-түз сциентисттик көз караштын калыптанышына алып келди. Азыркы мезгилде сциентивизм жана ага каршы турган анти-сциентивизм илимдин өнүгүү жолунда орун алган негизги факторго айланды.

Позитивизмдин келип чыгышына көп эле факторлор таасирин тийгизген. Алардын бири болуп жаңы доордун ойчулдарынын (Ф.Бэкон, Р.Декарт ж.б.) илим жөнүндөгү ойлору болуп саналат. Бул акылмандардын ою боюнча илим, илимий жол дүйнөнү таанып билүүнүн чыныгы идеалы деп эсептешкен. Мындайча айтканда илим, илимий изилдөө жолу дүйнөнү философиялык анализдөөнүн да үлгүлүү модели болуусу керек экендигин өзгөчө көрсөтүп айтып кетишкен. Жаңы доордун ойчулдарынын илимге болгон туура көз караштарына таянып алып позитивисттер туура эмес натыйжаны жаратышкан, философия менен жеке илимдердин ортосундагы маанилүү, маңыздуу байланыштардын бар экендигин танган.

Философияны жеке илимдерге каршы койгон. Дүйнө жөнүндө философия маанилүү, маңыздуу билимди чагылта албайт, ошондуктан, философиялык

билим маанилүү, маңыздуу билимди бир гана жеке, конкреттүү илимдердин жардамы аркылуу алат деген туура эмес ойду жакташкан.

Позитивизмдин үч тарыхый формасы бар. Анын биринчи формасы XIX кылымдын 30-40-жылдары пайда болгон. Позитивизм пайда болгон күндөн тартып өзүн “Илимий философия” деп эсептеген. О.Конт позитивизмдин негизделиши философиядагы революция деген. О.Конт философиянын өзүнчө статусу бар илим экендигин танган, анын ою боюнча философиянын предмети болуп кубулуштардын процесстердин жалпы байланышы, мамилелери болуп саналат. Бирок ушул жалпы байланыштар, мамилелер жөнүндөгү билимди философия өзү чагылтпайт. Бул жалпы билим конкреттүү, жеке илимдер (физика, биология, геология) аркылуу түзүлөт, жеке илимдин маселесин изилдөөдөн жалпылык жөнүндөгү билим пайда болот. Жогоруда келтирилген позитивизмдин ою боюнча философия жалпылыкка ээ болгон ойлорду чагылтса да, ошол жалпы ойлорду өзүнүн каражаттары менен жалгыз, жеке илимдерсиз табияттан алууга кудурети жетпейт деген. Позитивизм философияны жеке илимдерге көз каранды деп карайт. Философиянын “Суверинтетине” позитивисттик түшүнүк каршы турат.

О.Конт жана ал негиздеген позитивизм философиянын материалисттик, идеалисттик агымдарына бирдей каршы турган. Анын ою боюнча ага чейинки болгон философиянын “Метафизиканын” негиздери, калдыктары позитивисттик философиядан алынып ташталышы керек. Позитивизмге чейинки философиянын калдыктарына О.Конт илимдеги себеп жана натыйжа, маңыз деген маселелерди киргизген. Позитивизмде “Себеп”, “Кубулуштардын себебин” изилдөө, аныктоо деген маселе коюлушу мүмкүн эмес. Позитивисттер “Себеп” деген түшүнүктү илимден толук алып таштоону көздөйт. Позитивист О.Конттун ою боюнча илим кубулуштардын сырын ачпайт, түшүндүрбөйт, талкуулабайт, ал жөн эле баяндайт, сүрөттөйт. Илим кубулуштардын закон ченемдиктерин ачат, бирок себебин изилдебейт. Позитивисттердин ою боюнча себепти изилдөө – “Метафизиканын” калдыгы болуп эсептелет. Мындай маселени позитивизмге чейинки философия гана караган.

Себеп деген түшүнүктү илимден алып таштоону бир эле О.Конт эмес андан башка да позитивизм багытындагы ойчулдар колдогон (Э.Мах., М.Ферворн, Р.Аванариус ж.б.) позитивизмдин биринчи формасында ой жүгүрткөн ойчулдарга О.Конттон башка анын замандаштары Дж.С. Милл, Г.Спенсер да киришет. Бул эки ойчулдардын философиялык тезистерин кээ бир маселелер боюнча О.Конттун ойлору менен

түздөн-түз дал келбесе да эң негизги башаттары боюнча окшош экендигин эч ким тана албайт.

Позитивизмдин экинчи формасын XIX кылымдын башталышында Э.Мах жана Р.Аванариус тарабынан негиздеген философиялык агым – эмпириокритицизм түзөт. Эмпириокритиктен алгачкы учурда позитивизмдин негиздөөчүлөрүнүн ойлоруна окшош болбогон, андан сапаты жактан айырмаланган философиялык концепцияны түзүүнү өз алдына максат кылып коюшкан эле. Чындыгында эмпириокритицизмди негиздөөчүлөр позитивизмдин кучагынан чыга албады. Андан чыга да албайт эле. Бул ой позитивизмдин биринчи формасы менен экинчи формасынын ортосунда айырма жок дегенди чагылдырбайт. Эмпириокритицизм позитивизмдин биринчи формасынан айырмаланып турат.

Биринчиден, махист О. Конттын позитивизми өтө “метафизикалык” багытка ооп кеткен деп баа берип, аны ушул кемчилдиги үчүн сындаган.

Экинчиден, махисттер таанып-билүүнүн табияты, тажрыйба, таанып билүү процессиндеги субъектин жана объекттин өз ара байланышы, зат, субстанция, дүйнөнүн баштапкы “элементтери” психикалык жана “физикалык элементтердин” салыштырылышына тиешеси бар маселелерди анализдөөгө көңүл бурушкан. Жогоруда көрсөтүлүп кеткен маселелерди изилдөөгө эмпириокритиктер идеалисттик, феноменологиялык, агностик ойлордун тарабын жакташкан. Мисалы: эмпириокритиктердин ою боюнча дүйнөнүн негизин “элементтер” түзөт. Алар “психикалык” жана “физикалык” бөлүктөрдөн турат дешкен. Эгерде ушул экөөнү салыштырганда, махисттердин ою боюнча эң алгачкы, эң негизги, биринчи болгон элементтер жок. Ал эми физикалык, ж.б. материалдык кубулуштар, алардын ою боюнча биринчи да, экинчи да эмес. “Физикалык жана психикалык элементтер бири-бири менен тыгыз байланышта, ажырай албай турган абалда жашайт” - деген натыйжаны махисттер колдойт. Физикалык жана психикалык элементтерди бири-бири менен салыштыруу, кимиси приоритеттик касиетке ээ деген маселени коюу негизсиз деп эсептешет – махисттер. Мындайча айтканда, миңдеген жылдар бою коюлуп келе жаткан философиянын башатын түзгөн маселени махисттер күн тартибинен алып ташташкан. Алардын ою боюнча “физикалык жана психикалык элементтердин” ортосундагы зарыл, тыгыз байланыштардын болушун көрсөтүү менен гана таанып билүүнүн негизги суроосу чечилет. Чындыгында андай эмес. Махисттердин мындай ойлору В.И. Ленин тарабынан терең сынга алынганы белгилүү.

Психикалык (субъективдүү кубулуштар) жана физикалык (материалдык процесстер) өз ара байла-

ныштарына карабастан, айырмаланып турушат, алар бирдей эмес. Физикалык процесстер алгачкы касиетке ээ болсо, ал эми психикалык элементтер биринчи, баштапкы болуп саналат. Ошол эле учурда психикалык касиеттер алгачкы касиетке ээ эмес. Психикалык кубулуштар физикалык процесстерге көз каранды бойдон кала берет. Кыймылдын, таасирдин алгачкы башаттары физикалык дүйнөдө орун алган. Ал эми психикалык процесстер физикалык фактордун таасиринин натыйжасында субъектте пайда боло турган кубулуштардын катарына кирет эмеспи.

Үчүнчүдөн, махисттер О.Контко, М.Ферворнго окшоп илимдин чөйрөсүнөн себеп деген түшүнүктү толук алып таштоону максат кылышкан. Э.Махтын ою боюнча себеп деген түшүнүк “метафизикалык” калдык, бул түшүнүк позитивизмге чейинки философиянын мурасы, элементи болуп саналат. Позитивизмди колдогон махизм бул түшүнүктүн илимде калышына каршы болгон. Себеп деген түшүнүктүн мааниси натыйжа, белгилүү кубулуштун келип чыгышы, жаралышы менен тыгыз байланышта турат. Ошондуктан махисттер себеп деген түшүнүккө ишеним көрсөтпөй жатышат. Махисттердин ою боюнча илимдин чөйрөсүндө бир нече кылым бою орун алып келген себеп түшүнүгү позитивизмдин негизги постулаттарына каршы турат. Себеп түшүнүгү тышкы дүйнөнүн алгачкы, негизги, таасир тийгизүүчү фактор экендигин бышыктоо менен, аң-сезимдин, психикалык “элементтердин” материалдык “физикалык” кубулуштарга көз карандылыгын чагылтат, материалдык дүйнөнүн биринчи, түбөлүк экендигин даңазалайт. Ошондуктан махисттер себеп деген, илимдин чөйрөсүндө терең орун алган түшүнүктү чыгарып салуу үчүн чоң аракет кылышкан. Бул жерде махисттер материалисттик көз карашты жактабай жаткандыгын билгизип турат. Махисттер субъективдүү – идеалисттик көз караштардын талапкерлери экендигин эстен чыгарбаш керек.

Төртүнчүдөн, Э.Махтын философиясын жактоочулар физика илиминдеги XX кылымдын башында эң бир жаңы материанын түзүлүшүнүн молекулярдык-генетикалык теориясында да каршы турган.

Бешинчиден, махисттер материалисттик жана идеалисттик көз караштарды бирдей сындаган, алардын бирин да кошулбай турганын жарыялаган. Бирок чындыгында махизм идеалисттик көз караштарды бышыктоого чоң аракет кылган.

Махизмди бир дагы керектүү, үлгү боло турган жактары барбы деген суроону алдыбызга койгон болсок, анда мындай жооп бере алат элек. Махизм кокусунан пайда болгон жок, анын келип чыгышы XX кылымдын башталышында жеке илимдердин чөйрөсүндө орун алган гносеологиялык маселелер-

дин курч коюлушу жана ага жооп издөө шарттары менен байланыштуу десек жаңылышпайбыз. Жеке илимдердин (өзгөчө физиканын) чөйрөсүндө орун алган олку-солкуларга, идеялык туруксуздуктарга махизмдин көңүл бурганы, аны чечүүгө болгон аракеттери тарыхый мааниге ээ. Ошондой эле махизмдин себепке болгон механисттик көз карашка каршы аракети колдоого татыктуу. Физиканын, ошондой эле иммунологиянын, патофизиологиянын ичинде орун алган идеялык, методологиялык изилдөөлөр, туруксуздук, көпчүлүк учурда махизмдин пайда болушуна когнитивдик (таанып-билүү жагынан) өбөлгө түзүштү. Махизмди философиялык, идеялык жагдайдан терең изилдеген В.И. Ленин болгон. “Материализм жана эмпириокритицизм” деген эмгегинде махизмдин идеялык маңызын, тамырын, анын ар кандай маселелер менен байланышкан көрүнүштөрүн изилдеген. Махизм менен физика илиминде орун алган кризистин ортосунда терең байланыш бар экендигин анализдеген.

Позитивизмдин үчүнчү формасын неопозитивизм же, болбосо аналитикалык философия түзөт.

Неопозитивизмдин пайда болушу XX кылымдын 20-жылдарында башталды. Неопозитивизмдин эң алгачкы көрүнүшүн – логикалык позитивизм, же, болбосо логикалык эмпиризм деген ат менен М.Шлик, Р.Карнап, Г.Райхенбах деген изилдөөчүлөр негиздешкен. Логикалык позитивизм жогоруда каралып кеткен позитивизмдин формаларына караганда “метафизикалык”, же, философиянын традициялык маселелерин кароодон толугу менен баш тартат, бул маселени күн тартибине да коюну каалабайт. Мисалы: махизмдеги психикалык, физикалык элементтердин маселеси логикалык позитивизмде каралбайт”. Анын ордуна математиканын, логиканын априордук жана аналитикалык табияты деген маселеге өзгөчө көңүл бурулат. Өз убагында математикалык, логикалык аксиомалардын түздөн-түз тажрыйба түрүндө тастыкталышы О.Конт жана Э.Мах негиздеген позитивизмдин түрлөрү чече алышкан эмес.

Позитивизмдин биринчи жана экинчи этаптарынын өкүлдөрү чече албаган маселелердин баарын логикалык позитивизм өз программасынан алып ташташкан. Логикалык позитивисттердин ою боюнча философиянын предмети катары бир нече миң жылы бою каралып келе жаткан – материя менен, аң-сезимдин мамилелери боло албайт. Ошондой эле философиянын предмети катары боло албайт. Таанып билүүнүн теориясы, себеби алардын (логикалык позитивисттердин) ою боюнча бул маселелердин дүйнө караштык маңызы бар. Логикалык позитивисттердин ою боюнча философиянын предмети болгон маселенин терең мазмуну болбош керек. Себеби философия

жеке илимдердей мааниге ээ болгон кубулуштарды чагылта албайт, философия болгону адамдын аракетинин бир түрү болуп саналат. Философиянын төмөнкүдөй максаттары бар. Алар:

- табийгый жана жасалма илимдерди анализдөө, салыштыруу;

- илимдин чөйрөсүнөн маанисиз, илимге тиешеси жок жалган псевдопроблемаларды толугу менен алып таштоо. Жалган илимге жат маселелер логикалык позитивисттердин ою боюнча, тилди жана анын эрежелерин туура колдонбогондон, бузгандан келип чыгат. Ошондой эле илимдеги жалган маселелер окумуштуунун идеологиялык көз караштары аркылуу шартталат.

- илимдеги жалган псевдопроблемаларды толугу менен жоюп, туура ой жүгүртүүнүн идеялык моделин түзүү, илимди тазалоо.

Мындайча айтканда логикалык позитивисттер философия тарабынан бир нече жылдар бою каралып келе жаткан маселелердин баарын (материя, болумуш, аң-сезим, турмуш жана идея, табияттын, коомдун закон ченемдиктери, кокустуктун жана зарылдыктын, жекеликтин жана жалпылыктын, себеп менен натыйжанын, адам менен коомдун, табияттын жана ушул кубулуштар менен тыгыз байланышкан маселелердин баарын) жалган, реалдуу дүйнөдө негизи жок суроолор деп аташат. Илимдин талабына философия жооп бере албайт, ага жалгыз гана XX кылымда изилденген математикалык логиканын каражаттары (аппараты) гана жооп бере алат деген ойду колдошот.

Логикалык позитивисттер тарабынан сунушталган маселелерди чечүүнү теориялык кыйынчылыктары жок эмес. Мисалы, илимди толугу менен “Метафизикалык”, “Псевдопроблемаларды” тазалоо деген оюн алсак. Мындай философия менен жеке илимдердин ортосундагы “Чек араны” толук, так аныктоо логикалык позитивисттердин оюндагыдай түрдө ишке ашпай тургандыгын баса белгилеп кетүү зарылдыгы бар. Ар кандай илимдин дүйнөгө болгон көз карашы, жалпы маселелерге болгон позициясы бар эмеспи. Ошондуктан философия менен жеке илимдердин байланышын иш жүзүндө бөлүү мүмкүн эмес, жеке илимдин баарын XX кылымда изилденген математикалык логиканын аппараты менен ченесе болбойт. Ушундай максатка жетүүгө багытталган логикалык позитивисттердин аракети бир жактуулукту жана турмуштан өтө эле алыс кеткендикти чагылтып турат.

Логикалык позитивизм тарабынан сунушталган кээ бир маселелер иш жүзүнө ашпай турган мүнөзгө ээ. Ошолордун бири болуп верификация концепция принциби саналат. Анализденип жаткан принциптин

маңызы төмөнкүдөй: чыныгы теориялык ойлордун мазмунун тикеден-тике, түздөн-түз эмпирикалык, же, байкалып туруучу кубулуштардын мазмуну менен тең келет дегенди түшүндүрөт. Чындыгында теориялык ойлордун мааниси жана маңызы адамдар тарабынан байкалып жаткан кубулуштардын мааниси менен тикеден-тике тең келе албайт. Теория жана эмпирика түздөн-түз, бири экинчиси менен тең эмес, алардын ортосундагы бир канча татаал, ортодо турган баскычтар бар. Теория менен эмпириканын ортосунда зарыл түрдө жайгашкан ортомчу баскычтар, тармактар ушул эки кубулуштардын өз ара байланыштарына таасир тийгизүүчү факторлорго кирет. Ошондуктан теориялык ойлордун маанисин, маңызын аныктоого арналган логикалык позитивисттердин верификация деген принцибинин ишке ашпай турган кыйынчылыктарын белгилебей кетсе болбойт.

Логикалык позитивизмге идеялык, методологиялык жактан каршы турган агым бар. Ал лингвисттик анализ деген ат менен философиялык, методологиялык чөйрөдө белгилүү. Анын негиздөөчүсү болуп англиялык философ Дж.Мур эсептелет. Бирок каралып жаткан неопозитивизмдин агымынын көп маанилүү маселесин изилдөөгө логикалык позитивизм тарабынан сунушталган маселелерди өзүнүн “Босогосуна” киргизбей туруп четке кагат. Лингвисттик анализди колдоочулар логикалык позитивизмдин верификация усулун негизсиз деп эсептеп, анын ишке ашышынын мүмкүнчүлүгү жок деген ойду жактайт. Людвиг Витгенштейндин ою боюнча тил – ар дайым, ар кандай чөйрөдө, убакытта ар ким тарабынан бирдей колдонулбайт. Тилдин колдонулушунун ар кандай түрлөрү, оюндары (Л.Витгенштейн, логикалык типтери, категориялары, баскычтары Дж.Файл, ар кандай катмарлары, Ф.Вайсман) бар деген ойду лингвисттик аналитиктер бышык колдошот. Формалдуу жактан бирдей, окшош сөздөрдүн колдонулуш логикасы татаал, ар кандай факторлорго, шарттарга көз каранды болот. Мындайча айтканда тил, сөздөр, анын ар кандай түрлөрү, көрүнүштөрү бир вакуумда эмес, чыныгы турмуш менен тыгыз байланышта гана жашай алат. Лингвисттик аналитиканын ою боюнча тил “Турмуштун формасы” жана социалдык институт болуп саналат. Лингвисттик аналитиктердин маани жөнүндөгү ойлору да көңүлдү бурбай коё албайт. Алардын ою боюнча маани деген абстрактуу объект эмес. Формалданган семантика аркылуу түзүлбөйт. Маани деп сөздүн бул же, тигил түрдө колдонулушун гана түшүнөбүз дешет лингвисттик аналитиктер.

Табийгый тилде бири-бирине эч качан окшобогон, тең келбеген контексттер сансыз. Бир эле сөз

канча контекстте колдонулушу мүмкүн. Ошондой себептердин натыйжасында “Бир сөздүн ар кандай түрдө колдонулушун жалпы закон ченемдиктерин белгилөө ишке ашпай турган демилге болсо керек” - дейт лингвисттик аналитиктер (жогоруда айтылган ойлор жасалма тилге тиешеси жок). Лингвисттик аналитиктердин түшүнүгү боюнча философиялык маселелер түздөн-түз табигый тилдин логикасын түшүнбөгөндөн келип чыгат. Ошондуктан бул маселени чечүү үчүн ошол табигый тилдин колдонулуп жаткан шарттарын, түрлөрүн, сөз колдонулгандыгы ар түрдүү контексттердин изилдөөсүнө көңүл бурат.

Лингвисттик аналитиктер классикалык, “мета-физиканын”, ошондой эле логикалык позитивисттердин тил жөнүндөгү ойлорун сын көз караш менен карайт. Алар логикалык позитивисттерге окшоп формалдуу логиканын каражаттары (аппараттары) аркылуу тилдин ар кандай моделдерин түзүү менен философиялык маселелерди чечүү мүмкүн эмес деген ойду бышыктайт. Философиянын проблемалары тил-

ди, сөздөрдү колдонуунун эрежелерин бузгандыктан келип чыгат деген тезиске лингвисттик аналитиктер ишенет. Философиянын негизги максаты посевдо-проблемаларды аныктоо жана аларды илимий маселелерден ажыратуу менен туура эмес сөздөрдүн маңызын талдоо болуп саналат. Ушул максатты ишке ашыруу үчүн лингвисттик аналитиктер жасалма тилди эмес, табигый тилдин татаал проблемаларын изилдөө зарылдыгын баса көрсөтүшөт.

Литература:

1. Западная философия: итоги тысячелетия. Составление Жамияшвили В.М. Перевод на русск. яз. Перцев А.В., Лаптев А.А., Малышев М.А. - Екатеринбург: “Деловая книга”, Бишкек: “Одиссей”, 1997. - С. 656.
2. Введение в философию. Учебник I том. - М.: Политиздат, 1980.
3. Момджян К.Х. Введение в социальную философию. - М.: Высшая школа», 1997. - С. 249.
4. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды: Пер. с испанс. / Сост., предисл. и общ. ред. А.М. Руткевича. - М.: Издательство “Весь Мир”, 1997. - С. 704.

Рецензент: к.филос.н., доцент Эргешбаева Р.Дж.